

VÖRÖS IMRE

„ÍGY SZÉP LENNI, MINDIG FIATALNAK”

CSANÁDI IMRE KÖLTÉSZETÉRŐL

Pályája immár négy évtizedet fog át; első — kései — jelentkezése óta is közel negyedszázad telt el. S lassan közhelyszámba megy, hogy a kritika még mindig adósa az elismeréssel.

Pedig sokat írtak róla, és főleg sokfélét. Neveztek már az érzéki tapasztaláshoz közvetlenül kapcsolódó „empirikus”-nak (leszögezve, hogy módszere „aligha képes” megújítani a magyar költészetet),¹ de értekeztek „fantasztikus-groteszk, félelmesen-kísérteti” formáiról és „víziói”-ról is.² Példaképeit, előfutárait kutatva, föl lehetett sorolni a régi koroknak és századunknak szinte valamennyi jelentős magyar lírikusát, a reformáció énekszerzőitől egészen Erdélyi József és Illyés Gyuláig, nem beszélve a népköltészet hatásáról.

Most, amikor kezünkbe vehetjük *Összegyűjtött verseinek* kötetét,³ szinte kínálkozik az alkalom a számvetésre: hogyan látjuk őt, mit hozott számunkra Csanádi Imre munkássága? Magától értetődik, hogy e — viszonylag korlátozott terjedelmű — dolgozat csak szerény kísérletet jelenthet az életmű legfontosabb vonásainak kiemelésére. Annyival inkább, mivel a költő pályájának alakulása nemegyszer meglepte már kritikussait, így hát eleve reménytelen volna végérvényes következtetések levonására vállakozni. Benjámín László idézi

¹ FARAGÓ VILMOS: *Hogyan készül a vers?* Élet és Irodalom 1967/35.

² FEHÉR FERENC: *Két nemzedék között.* Új Hang 1956/9. 65.

³ CSANÁDI IMRE: *Összegyűjtött versek, 1936–1974.* Bp, Magvető, 1975. (A szövegben mindig ennek a kötetnek a lapszámaira utalunk.)

Csanádinak egy saját magáról, baráti körben tett megjegyzését, amelyben kijelenti, hogy „csak éveinek száma szerint különbözik az életet most kezdő, bizonytalan állapotú kamaszoktól.”⁴ Ez az öniróniával teli mondat egyúttal költészetének egyik nagy erősségére utal: a fájdalmas vívódások árán kiharcolt, örökös megújulás képességére, arra, ami ezt a lírát mindig fiatallá, mindig aktuálissá teszi.

Az indulás évei (1936–41)

A pályakezdő diák-költő — s ezt méltatói egyöntetűen elismerik — tökéletesen alkalmazza a mesterség technikai fogásait. Szemmel láthatólag hamar túllép a verselgető középiskolások szokványos témáin, s néhány akár filológiai módszerekkel is kimutatható reminiszcencia ellenére is sajátosan egyéni hangot üt meg. A Fehérváron tanuló, albérletben lakó zámolyi parasztfiú létformája egyáltalán nem tipikus: a város polgár-társadalma lenézi,⁵ a falu népe apró jelekkel, köztük az „lfiúr” megszólítással (21.) érezteti vele, hogy már nem tekinti a paraszti közösség tagjának. Ez az egyrészt megalázó, másrészt a kitagadottság érzését kiváltó szociális határhelyzet az induló poéta legjelentősebb társadalmi élménye, s csak súlyosbítja a felnőtté válás pszichológiailag törvényszerű magány-válságát. „Felnőttem, akárcsak a gomba, / nem nőttem a társadalomba; / ki-kihajlok, mint a goromba / szál a takács szép szóttibe vonva” — írja *Négysorosában* (20.). A falu közösségéből való akaratlan kiszakadás fájdalmát éneкли meg a kuruc bujdosó lírát idéző híres verse, a tizennyolc évesen komponált *Hazátlan*: „Szakadóban szép hazámból — / vagyok vétkes fiad, Zámoly; / rád gondolok, orcám lángol, / keserű könnyem aláfol.” (38.) Ugyancsak ebben az időben teszi föl először a gyötrelmes kérdést: „Mért is jöttem e világra? / mért nem küldtek másvilágra? / mért nem akasztá-

⁴ CSANÁDI IMRE: *Ötven vers* c. kötetéhez írt bevezetőjében, Bp, 1970.

⁵ *Ld. Komisz teleim elégiája* c., 1959-ben írt versét (546.).

nak ágra? — / érek pokolbeli lángra.” (*Poklos*, 24.) A költői hivatás célján való töprengés, a küldetésében való gyakori kétely, önmaga helyének, munkája értelmének a keresése évtizedeken át visszatérő problémája lesz a későn publikáló, sokáig érdemtelenül kevés visszhangot keltő Csanádinak.⁶

Hosszan sorolhatnánk ennek a „kezdő” korszaknak megkapó természetfestő verseit, falusi életképeit, amelyek gyakran tükröznek erős társadalmi feszültséget. Valamennyi közül kiemelkednek tömörségükkel, hangulatteremtő erejükkel az *Elégia esti porban* hexaméterei (27.).⁷ A munkától szennyes, térdes nadrágú, port nyelő parasztfiúban, aki átkot szór az autóban ülő pöffedt úrra, ott él egy „tisza, nemes fény” iránti vágyakozás, de ennek az elképzelt, „éter” világnak a színhelye — ahová a szerelem érzése is hívja — a lehető legreálisabb környezet, egy ragyogó konyha, egy emberibb, bensőségesebb élet, egy olyan egyszerű boldogság, amelyre mindenkinek joga lenne a földön.

Belső feszültséggel, izzással telített líra ez, s a formák változatossága különösen gazdaggá teszi. A hexaméter mellett nem ritkák benne a klasszicista költészet egyéb képletei, mint a disztichon vagy az alkaioszi strófa. Kedveli Csanádi a szonettet is. A hagyományos formák alkalmazása azonban korántsem jelent nála ízlésbeli konzervativizmust. A tájleíró versek helyenként a Nyugat költőinek festőiségére emlékeztetnek, így az erősen nominális stílusú *Mezőföldnek* (33.) lassan szürkébe mosódó pasztellszínei. A hangsúlyos és az időmértékes sorok nemegyszer áttűnnek egymásba, s ha megmaradunk az egyik fajta ritmusértelmezés mellett, akkor is nagyfokú változatosságot tapasztalunk. Az egyik legelső költemény, az *Együtt a szelekkel* (7.) például 4 ütemű 16-osnak indul:

„Lomposodnak a fellegek. Néhány riadt tücsök zenél.
Hegyek közül nagy mérgesen csörtet alá az esti szél.”

⁶ *Vö.* : RADNÓTI SÁNDOR: *Csanádi Imre költészetéről*. Kortárs 1973/9. 1518.

⁷ Ez a vers a kiinduló pontja SZABÓ GYÖRGY recenziójának is: *Egy igaz életmű*. Élet és Irodalom 1975/22. 11.

A harmadik sortól azonban, akárcsak az álmos akác, „felborzolódik” ez a ritmus:

„Marka álmos akácba kap, felborzolja, fürtözi, rázza;
fort szór; a karcsú jegenyét hajlítja, megalázza”

— hogy aztán visszatérjen a szabályos lüktetés:

„Húz bár az ágy, húz bár a föld, testem-lelkem bár didereg:”

majd egy harsány, rövid sor zárja a verset:

„szárguldatok, szelek!”

Az már nyilván az ösztönös formaérzék következménye, hogy a sorokba belejátszó időmértékes ritmus is a mondani-való erősíti. A

∪ ∟ | ∪ ∟ | — ∟ | ∪ ∟ ||
„Hegyek közül nagy mérgesen”

félsor emelkedő verslábai után hirtelen ereszkedővé fordul a metrum, éppen ott, ahol

∟ ∪ ∪ | ∟ ∪ | ∟ ∪ | ∟ ∟ ||
„csörtet alá az esti szél.”

A befejező, rövid, buzdító felkiáltás, a tartalomnak megfelelően, ismét emelkedő:

— ∟ | ∪ ∟ | ∪ ∟ ||
„szárguldatok, szelek!”

Akármilyen magabiztossággal használja föl azonban az ifjú költő a klasszikus poétika eszközeit, a líráját formáló alapvető ösztönzést a népköltészet jelenti. Nem csupán a népdal, hanem a folklórnak olyan egyéb, ősi műfajai is, mint a ráolvasás, például a *Tündér-űző* (8.) „tagoló” ritmikájú soraiban. Verscinek hangja nem egyszer a balladákat idézi, így a *Legényes* (33.) vagy — már a címe szerint is ide sorolható mű: — *A póruljárt vénasszony balladája* (156.). Fentebb utaltunk a kuruc bujdosó líra, a szegénylegény-költészet hatására. Máskor a török császár és a szöszvári leány szerelméről szóló monda formálódik

verssé (158.). Még egy olyan életkép is, mint a *Gyűrű-gurító* (100.). halványan bár, de témájánál fogva emlékeztet a régi lakodalmi csúfoló énekekre.

Munkásságának egészen kezdeti szakaszában (1939 előtt) Csanádi a falusi nép sorsát nem annyira egyénített figurák megrajzolásával, mint inkább kisebb-nagyobb embercsoportok bemutatásával ábrázolja (*Öregek, Takarodó parasztok éneke* stb.). Ezeknek a műveknek a tömörségét, a közölt információ sűrítettségét⁸ talán elég egyetlen példán, az *Ősz a határban* (40.) utolsó strófáján szemléltetni. A széltől zúgó fiatal fának, az ég ragyogásában zengő drótnak és a csicsirésző csízeknek magasba emelkedő képe után a harmadik versszak így irányítja lefelé a tekintetet:

„Lenn a hervadt tengeritáblákban
hajlong néhány néma lény magában,
néhány ember, hajsolt földi féreg, —
fakók, mint a föld, amelybe térnek.”

A hely meghatározásán kívül szinte egyetlen szó sincsen, amelyik stilisztikailag semleges volna: mindegyik a hullást, a lefelé tendálást, a ritkulást, a jelentéktelenséget, a pusztulást érzékelteti. Kevesen tudták ennyi szuggesztivitással ábrázolni irodalmunkban a dolgozó ember kiszolgáltatottságát.

Az effajta „globális”-nak nevezhető technika továbbra is megmarad ugyan — mint arról az 1940-ben írt *Lengyelek* (89.) vagy az egy évvel későbbi *Seregem* (141). tanúskodik —, lassanként mégis háttérbe szorul, s egyre fontosabbá válik a saját nevükön szereplő, sok együttérzéssel megfestett népi alakok, illetve a falu szegényein basáskodó, üresfejű és önhitt hivatalnokok megjelenítése. Ez a változás nyilván összefügg azzal, hogy az érettségi után Zámolyon jegyzőgyakornokként,

⁸ Már egyik első kritikusa, DIÓSZEGI ANDRÁS leszögezi Csanádiról: „Legnagyobb írói erénye — a tömörség.” (Szabad Nép 1953 szept. 9.) Három évvel később SIMON ISTVÁN is a „tömör, tiszta költői nyelv”-et tartja CSANÁDI legjellemzőbb tulajdonságának. Ld SIMON I.: *A virágfa árnyékában*. Bp, 1964. 176.

majd Pusztavámon házitanítóként dolgozó ifjú költő szélesebb társadalmi tapasztalatokra, mélyebb emberismeretre tesz szert. A villámsújtott öreg Janóról írt vers (48.), amelynek csodálatosan régies veretét a gondolatrítmussal hitelesített ragrímek biztosítják, a mákot píráló⁹ s közben szüntelenül mesét mondó szüle portréja (90.), az évek mázsáit hordozó vén István zsellér bemutatása (108.) mellett kiemelkedik a *Jóvátétel* (85.) és a *Lázadozás* (87.) hőséneke, Bagotai „Ferenc bátyám”-nak figurája. Ezt a naiv módon politizáló, olvasgató parasztembert fölháborítja a családját sújtó igazságtalanság, s a vinkó iszogatója közben fölszabadulnak titkos indulatai. „Ki kőne irtanyi az urakat! . . .” — „Gyünne az orosz!” — kiáltja, s ez a lázadozás — egy másik vers, a *Nyenyere* (107.) szavaival: „bujtó ösztön, szolgadüh” — a mélyben fortyogó, kitörni készülő energiákról tanúskodik.

Annál komikusabb a falu kiskirályainak dölyfössége. Csanádi, aki magánéletében „ritkán nevet föl”¹⁰, s akinek lírája is „inkább nyersen nevet, mint mosolyog”,¹¹ már ekkor figyelemre méltót tud alkotni az egyéniségéhez közel álló szatirikus költészetben. „Bíró uram” (53.), a segédjegyző (145.), a pénztárnok (91.) vagy a gróf előtt féreg, de a faluban csendgősz szánon trónoló ellenőr (61.) képviselik ezt a társadalmi réteget, amelyre az uralkodó osztály az államapparátus piszkos munkáját hárítja. E szatírák ott válnak szívbemarkolókká, ahol a költő személyes élményeivel, saját keserűségével és megalázottságával párosulnak (*Hintós kisasszony*, 69.). Az önérzetében megbántott fiatalember nem törli le a sértést, mint az *Epilógus* Arany Jánosa, hanem néma daccal válaszol rá: „Gőgre gőg — vállalld konokul.” S ez a paraszt ősoktól származó konokság azóta is nem egy olyan nehéz helyzeten

⁹ *Pirgál* = (termést) kifejt. Ld. SZILÁGYI FERENC: *A magyar nyelv tudós művésze. Csanádi Imre verseskönyvéről*. Magyar Nyelvőr 1966/4. 379.

¹⁰ JÁVOR OTTÓ: *Ötven év — ötven vers*. Kortárs 1970/12. 1969.

¹¹ TAKÁTS GYULA: *Egy kertre emlékezve*. Bp, 1971. 299–300.

segítette át, ahol mások régen összeroppantak volna, vagy föladták volna a harcot.

Mint látjuk, jelentős értékeket tartalmaz a pályakezdő Csanádi költészete. Jól sikerült zsánerképei azonban a falu viszonylag zárt világát tükrözik, s bár ebben is országos gondok vannak jelen, lírája akkor még nem éri el a mintegy másfél évtizeddel később írt nagy verseinek mélységét, gazdagságát. Történelemszemlélete sem forrott még ki: Lengyelország letiprását például egy cézári akarat művének tartja (49.). Világképe 1940/41 táján kezd kitágulni, részben a pesti tartózkodás, a Bolyai Kollégiumban töltött idő során. Ezt jelzik a Petőfit és Dózsát idéző költeményei (*Félegyházán, Dózsa szavára* – 101.), a *Bíborosok tánca* pompás ritmusú, antiklerikális szatírája (136.), a szomszéd népek kultúrájával való ismerkedés jegyében a román és a szerb népköltészetből, illetve Jeszenyin műveiből készített fordítások. És nem utolsósorban a háborús téma, amely egészen egyéni hangon jelenik meg *A második* című versében (140.).¹² A harcban elesett nagyobbik fiú sírját és a pusztulását okozó bűnösöket kereső testvér tarisznyával a vállán indul el, mint a mesék hősei. „Szélid fanatikus” ő, akit a költő megértő, enyhe iróniával ábrázol, nem úgy, mint a hazafiasságról szónokoló, nagyokat faló és vedelő képviselőt, ezt az inkább karikatúrába illő jelenséget. A történet változatos – népmesei, ironikus és szatirikus – rétegeinek a mélyén ott rejtőzik a legfontosabbik: a vágóhídra hurcoltak tragédiája. A „második”-nak a vállalkozása tulajdonképpen reménytelen, hisz a népmesék törvényei szerint csak a harmadik fiú érhet célba. Vajon a háború viharába sodort magyar népre melyiküknek a sorsa vár?

¹² Kele tkezésébe valószínűleg belejátszik a költő nagybátyjának, az első világháborúban „messzi csatán veszett” Jánosnak a családban őrzött emléke. (*Összegyűjtött versek*, 104.)

Háború és fogság (1941–48)

„41-ben egy kiadó hajlandóságot mutatott megjelentetni kötetemet, nem is vékonyat, vagy száz verset tartalmazott volna — emlékezik vissza erre a korszakára Csanádi. — Aztán jöttek a sokkok. Katonáskodtam tovább három évnél, hadifoglyoskodtam majdnem négy évig. Mire hazavetődhettem, »mély hallgatásban torkom elrekedt.«” (640.)

Egyelőre tehát meghiúsul a várva várt bemutatkozás: a költőt félretaszítják az események. Félretaszítják az irodalmi és a politikai közéletből — a történelem azonban nem a felszínen, hanem a mélyben készülődik, s így a látszólag számkivetett ifjú valójában a legfontosabb dolgoknak, a minden napok szenvedéseit elviselő nép érzéseinek lesz krónikása. Hogy milyen sikerrel, arról megoszlanak a vélemények. Károly Sándor szerint 1942-től „bágyadtság, erőtlenség, ritmus- és rímbizonytalanság jellemzi”,¹³ Féja Géza ezzel szemben „a második világháború legkiemelkedőbb magyar költőjének” nevezi.¹⁴ Csanádi észrevételei saját fölhígulásáról, az elsekélyesedés veszélyéről (643.), illetve „lázább, idegesebb, [...] henye jambusra rántott” dalairól (197.) kétségtelenül válságra utalnak, mindamellet Tánzos Gábornak is igaza van, amikor az 1944-es verseket Radnóti teljesítményéhez méri.¹⁵

Mi lehet ennek az ellentmondásnak a magyarázata?

A hanyatlás jelei minden bizonnyal összefüggnek azzal, hogy a pályakezdő évek nagy áradását követően kimerülni látszanak a falu által biztosított élményforrások. A megoldás lehetősége persze adva van: ott a katonacélet, egyrészt közvetlen tapasztalataival, másrészt a háború egész problematikáját magába foglaló következményeivel. Csanádinak egy ideig kétpólusú lírájában (zámolyi szülőház — fehérvári lak-

¹³ KÁROLY SÁNDOR: „*Erdei vadak, égi madarak*” (Csanádi Imre verseinek nyelvéről). Magyar Nyelvőr 1957/2. 204.

¹⁴ FÉJA GÉZA: *Lázadó alkonyat* Bp, 1970. 357.

¹⁵ TÁNCZOS GÁBOR: *Levél Csanádi Imréhez. Kortárs* 1970/12. 1975. lap.

tanya) fokozatosan a katonaköltő vonásai kerülnek előtérbe. Formailag kevésbé változatos korszak ez, viszonylag ritkább is benne a fenntartás nélkül dicsérhető alkotás, de a világgépnek 1940/41-ben kezdődő kitágulása itt válik igazán markánsná. Az ötvenes években többek között talán azért tud majd olyan magasságokba ívelni, mert akkorra összegeződnek az első két periódus eredményei. Sőt, bizonyos jelek még messzebb mutatnak: az *Ódon fametszetek* sorozata (180–181.) pl. az *Írott képek* ciklusának korai előfutára.

A szülőfalu témaköréből ez idő tájt írt versek közül az a két mű emelkedik ki, amely mintegy összegzésnek, lezárásnak tekinthető. A *Zámoly fölött* (183.) az ijesztően nehéz költői felelősségre, a számadás elkerülhetetlen voltára való rádőbbenés pillanatát örökíti meg József Attila-i erővel, az *Egy forráshoz* (200.) pedig az élet és az elmúlás alapvető filozófiai kérdéseit fogalmazza meg a természeti képek pazar áradásával. Minden csupa ellentét, minden csupa dialektika. A rövid pályát befutó csermely hosszú, régi korok népeire emlékezik, a varangyos, mohos, vad kövek után emberkéz alkotta országút, vasút alatt folyik át, bújkáló, szép vízébe idővel posvány és szenny ömlik — de a látszólagos megsemmisülés, a gyönyörű Tóba való megérkezés mindent egy boldogító szinte panteisztikus harmóniába old.

„Tán céltalan aki	éltem napomat,
magához emel majd	holtomban a nap.
Ha tetszik az Égnek:	felhője leszek,
epedő mezőkre	ontok bő vizet.”

Mennyire jellemző, hogy az — ebben a lírában oly gyakori inverzió segítségével külön kiemelt — céltalanság képzetével szemben végül is a használni akarás gondolata kerekedik felül!

Az imént megkockáztattuk Csanádival kapcsolatban a „katona-költő” kifejezést. Ideje, hogy pontosabbá tegyük a fogalmat. Nem a „Vitézek, mi lehet . . .” vagy a „Négy nap döngött az ágyú . . .” lelkesítő soraira, hanem az „*Ésik az*

eső, ázik a heveder...” vagy a „Sej, Nagyabonyban...” keserű hangulatára gondolunk. Kezdetben csak a katonaelet megpróbáltatásairól számol be, mint a *Zabolókban* (167.) vagy a fogdai versekben. Figyelemre méltó művek akkor születnek először e témában, amikor Csanádi saját régebbi technikáját alkalmazza, pl. Árgyelán portréjában (231.) vagy a kaszárnyaudvaron pompázó almafák természeti képében (235.). Új hangot üt meg viszont az *Egy régi gyalogos-laktanyára c. vers* (241.), amely látszólag Fazekas Mihály és Garay János évtizedeinek császári kaszárnyáit idézi föl, számos korhű nyelvi leleménnyel, hogy aztán a csattanó sokat sejtető keserű nevetésbe fulladjon:

„Be takaros téatrom!
 Ihaj, naponta látom!
 Tílli-tílli tílli-tílli.
 Itt villámlik, itt pereg
 Egy félelmes operett.
 Tílli-tílli klin klan klan.”

Jelentős állomás ez Csanádinál: a népköltészet ősi rétegeinek fölhasználása után itt kezdődik meg évszázados irodalmi hagyományaink tudatos birtokbavétele is.

Háború alatti lírájának csúcspontját az 1944-ben keletkezett művek jelentik, amikor látóköre már egy egész, lángban álló ország sorsát fogja át. A *Gettóba hurcolt polgárlányra* írt szonett (255.) lélekbaremkolóan érzékelteti az üldözöttek reményeinek fokozatos szétfoslását. A sok enjambement szinte összetöri a verset, amelynek képei egyre sivárabbak, mondati egyre rövidebbek, aztán egy gondolatjellel váratlanul félbe is szakadnak. A *Kívül a városon* (256.) a béke boldog varázsát, csodás illúzióját alkotja meg, így teremtve fájdalmas kontrasztot a pusztító valósággal:

„Kütelki otthonok pipálnak vacsorára,
 zendül lány női hang, gomolyog gyöngye pára.
 Ó béke illata! béke példázata! —
 Ránk had les, pusztulás, torz, aljas és buta.”

Valóban rokon ez a költészet Radnótiéval,¹⁶ bár annak tragikus feszültségéhez csak két-három versében jelentkezik hasonló. Csanádi élete nem torkollik olyan véres drámába, mint a *Razglednicák* költőjéé. Pillanatképei, a *Sorok a győri állomáson* (269.) nem tarkónlövésről, hanem kemény vasúti padokon való fesszengésről, idegtépő várakozásról, menekültek és fogolyszerelvény látványáról, légiriadóról, anarchikus állapotokról tudósítanak. Nem az eleve halálra szántak megkínzattatásáról, hanem a mindenkit sújtó országromlásról és az állandóan fenyegető életveszélyről.

Az csemények gúnyos fintoraként a szabadságot szomjazó fiatalember 1945 februárjában — már szökött katonaként — hadifogságba esik. Csalódása az eddigieknél is mélyebb válságba taszítja, művei megriktnak, sőt van olyan esztendő, amelyikben (legalábbis a gyűjteményes kötet tanúsága szerint) egyetlen sort sem ír. A foglyok életének kisebb-nagyobb kellemetlenségeit elpanaszoló „klapanciák” és „rigmusok” vagy a riportszerű leírások szintjéről — akárcsak a katonáskodás éveiben — akkor tud a magasba emelkedni, amikor személyes fájdalma az „elhagyott, édes ország” sorsa fölötti vívódással kapcsolódik össze. Ez a vers, a *Berdicsevi nyírfák* (285.), hibátlan remekmű, s valószínűleg témájánál fogva is egyedül áll költészetünkben. Tájképnek indul, de az ukrán szélben zúgó nyírfák jós-sötét jelei már az első szakasz végén többet sejtetnek ennél. A délnyugat felől port kavarázó szél a romokban álló haza felé irányítja a tekintetet:

„Utolérsz álmainkban,
vagy tévesztő varázslat,
józed mondhatatlan,
sajdító látomás vagy.”

Milyen áhítatot teremt a második sor ünnepélyesen szokatlan szórendje, mennyire a látomások régiójába emeli a költeményt! S amikor a következő két strófa a vágyakozásnak olyan hatalmas érzelmi töltését viszi a versbe, hogy az, e

¹⁶ Ld. az előző jegyzetet.

crescendo után, szinte folytathatatlaná válik — több-kevesebb változtatással (a *Himnusz* és a *Szózat* keretes struktúrájára emlékeztetve) visszatér a bevezető két szakasz. A tájkép funkciója azonban megváltozik: homályos jóslatok helyett eltökéltséget sugall, s a „csapzott arcunkba port vág” kifejezés sem csupán a szélvihar konkrét tapasztalatára utal, hanem a történelem könyörtelen ítéletét készíti elő: „ránkfér e zord tanulság! . . .” Kevesen tudtak hazánknak a második világháborúban játszott szerepéről ennyi felelősséggel — és ugyanakkor az érzelmeknek ilyen mélységével — szólni.

Tétova újrakezdés (1948—53)

Az Ukrajnából való hazatéréstől, 1948 szeptemberétől, pontosan öt évnek kell eltelnie, amíg a könyvesboltokba kerül az első Csanádi-kötet, az *Esztenők terhével*.¹⁷ Ez a fél évtized az irodalmi életből továbbra is kimaradó költőnek művészi értelemben a legsúlyosabb próbatétele. A háború és a fogóság után szinte mindent előlről kell kezdenie.

A sematizmus veszélye, szerencsére, alig kísérti meg. Aho-
gyan 1938-ban tájképekbe foglalva tudta a legtöbbet elmondani a dolgozó emberről (*Ősz a határban*), úgy most is az ember által formált természetet jeleníti meg, hogy érzékeltesse „egy nép fölsütő mosolyát” (*Kisalföldi vázlatok*, 317. *Rizsföldek*, 364., *Egy megrongált présház falára*, 403.).¹⁸ Máskor a már bevált jellemkép közéjébe folyamodik (*Ilon*, 318.), vagy a családi lírába próbál — ezúttal már kevésbé sikeres módon — bevinni aktuális politikai mondanivalót (*Egy újszülöttre*, 323.)¹⁹

¹⁷ A periodizációban jelentkező évszámok tehát nem a történetírásban kialakult gyakorlat mechanikus átvételét jelentik, hanem CSANÁDI költői kibontakozásának állomásaira utalnak. Bár van valami jelképes abban, hogy az említett állomások olyan hosszú ideig egybeesnek történelmünk fordulópontjaival.

¹⁸ A természetnek, mint (a nyelv mellett) második tartalom-közve-ítőnek a szerepével kapcsolatban ld. HAJDU RÁFIS GÁBOR cikkét: *Cs. I. mester versei*. Népszabadság 1975. jún. 1.

¹⁹ Ez utóbbira nézve ld. TAKÁTS IMRE: *Csanádi Imre: Esztenők terhével*. Új Hang 1953/12. 152.

Leghosszabb ideig azonban a fölszabadulás élményét megörökítő versciklus terve foglalkoztatja, megvalósításába két alkalommal is belefog.

A *Lángban forró napok* 1951-es változata lírába oldódó epikai alkotás, az önéletrajzi ihletésű versfüzérének abból a fajtájából, mint (mutatis mutandis) Szabó Lőrinc *Tücsökzenéje*. Sorait a személyes élmény hitelesíti és az a tény, hogy Csanádi egyáltalán nem törekszik valamiféle eszményített, idillikus kép kialakítására. Egy helyen például arról számol be, hogy „az oroszok”-at apjával együtt kint az utcán várja, de a legelső katona meglehetősen bizalmatlan hozzá:

„Szoldát?! — kurtán, gyanakodva rám szólt.

Csattant a szó, vágott, mint a penge,
váratlanul, csontig, elevenbe.

Nem . . . — hebegtem. — Nem . . . Jól leforrázva
somfordáltunk vissza csak a házba.”

(346.)

A „naiv buzgalmán” esett csorbát azonban hamar elfelejti, hisz a házba betérő katonák, majd a faluba érkező híradósok olyan természetesen viselkednek, annyira otthonosak, hogy szinte „idevalósiaknak” látszanak (351.).

Ez a hagyományos elbeszélő versformában írt munka, minden részértéke ellenére is, nyilván korszerűtlennek bizonyult, ezért a *Lángban forgó napok* második kísérletét (1952-től) már rövidebb, szabálytalan hosszúságú, nyugtalanságot és feszültséget árasztó, rímtelen sorokban kezdi el Csanádi. Helyzetei jóval kiélezettebbek, mesélés helyett inkább drámai megjelenítésre törekszik. Az utolsó darabok azonban (*Szép ősz, Csillag a homlokukon, Szülőföld-sírató*) „szabályos” lírai versekké kerekednek, ami a kompozíció széthullásához, végeredményben pedig a mű megszakadásához vezet. Hasonlóképpen töredékben marad *Folyón-fogott molnárlegény* (366.) című verses meséje is. Úgy látszik, hogy alkotának nem a közvetlen elbeszélés, nem az epikai műfajok felelnek meg, még akkor

sem, ha az egyébként mélyen magába szívott népköltészet hangján próbálkozik meg velük.

Régi erejét akkor találja meg, amikor a verseiben megénekelte kézzel fogható élmény túlmutat önmagán, mintegy megsokszorozódik, s (divatos kifejezéssel élve) a szavak segítségével létrehozott kommunikáció mélyebb, szavakkal sokszor nehezen megfogalmazható tartalmak hordozója lesz. Az első lépés ezen az úton az elnyútt borsapkáról írt, szimbólumteremtő költeménye (377.), a kiteljesedés pedig az *Udvar, télen* (402.). Ez utóbbinak figyelmes tanulmányozásából kiderül, hogy — a közhiedelemmel ellentétben — mennyire komplex művészetet jelent Csanádi gyakran (és joggal) emlegetett realizmusa. Hosszan lehetne beszélni például e mű leíró pontosságáról. De vajon azért realista-e a vers, mivel szinte filmszerűen — vagy ha úgy tetszik: Petőfi érzékletességével — jeleníti meg a széltől cibált kazlat és az istállóba cammogó gazdát, vagy pedig azért, mert már az első szótól kezdve valami megmagyarázhatatlan bizonytalanságérzést sugall, tétova kérdések, feloldatlan alternatívák, céltalannak tűnő mozgások segítségével, hogy aztán az utolsó szakaszban, a megváltatlanul hánytorgó jövő és múlt között, a jelen csak suhogó, fortyogó, sziszegő világ legyen? Vajon nem 1953 elejének egész, „olvadásra”- váró hangulatát fejezi ki a vers? (És mellesleg: a költő saját „megváltatlanság”-át is? Mert a mű komplexitása nem tűri, hogy egyszer s mindenkorra szóló magyarázatokkal intézzük el...²⁰)

Abban az esztendőben tehát, amikor megjelenik a már harminchárom éves Csanádi első verseskötete, bekövetkezik

²⁰ Gondolhatunk többek között a parasztság helyzetére is egy hibákkal terhes agrárpolitika idején. Erre érzett rá a Szabad Nép kritikusa (1953. szept. 9.), amikor kifogásolta, hogy a versből „bizonyos pesszimizmus csendül ki, ahelyett, hogy a hibáztatott jelenségeket bátran bírálná.” Nos, a következő évben írt, *Egy szál tehénnel* c. vers (415.) már konkrétan rámutatott a szóban forgó „jelenségek”-re.

lírójának oly régóta áhított és keresett megújulása. Ettől kezdve, mint ő maga írja:

„Fogyni tilos virágnak vagy dalnak,
így szép lenni, mindig fiatalnak;
míg az árnyék fölénk nem fonódik,
bokrétánkat ragyogtatva holtig.”

(410.)

„*Másodvirágzó*” (1953–63)

Sokféle okra vezethető vissza Csanádi költői újjászületése. Az élettapasztalatok felhalmozódásával látásmódja egyre árnyaltabbá válik, s ezt a tendenciát erősíti őszinte felelősségtudata is, amely képtelenné teszi arra, hogy egy bonyolult világ mindinkább felismert problémáiról leegyszerűsített módon adjon számot. „A gondokkal szembenézni jobb” — írja 1956 februárjában (479.), s ez a szembenézés már 1953-tól jellemzi verseit.

Energiáinak egy másik forrása a múlt, amely „kifogyhatatlan tárház, roppant inspirációk sugalmazója” (704.). Az ötvenes években (már csak a kiadóban betöltött munkaköre révén is) hivatásszerűen foglalkozik irodalmunk elfelejtett vagy kevésbé hozzáférhető értékeinek feltárásával.²¹ Régi költészetünk erőteljes nyelve, darabosnak tűnő sorainak roppant expresszivitása új dimenziót ad Csanádi formakincsének.

Ugyanebben az irányban hat a népballadák tanulmányozása is, amelynek eredménye a Vargyas Lajossal együtt összeállított, *Röpülj páva, röpjél* című gyűjtemény. Csanádi 1956-ban megjelent verseinek „tömörebb zengése és a kötet előtt két évvel kiadott balladagyűjtemény között van valami összefüggés” — állapítja meg Károly Sándor, már 1957-ben.²²

A felsorolt tényezők mellé, bármilyen különösnek tűnik is, negyedikként hozzávehetjük a gyermekversek világába való

²¹ Milyen kár az általa szerkesztett Magyar Könyvtár lassú elsorvadásáért!

²² *Ld.* a 13. jegyzetet!

elmerülést.²³ Mondókákra, rigmusokra, kiszámolókra emlékeztető, változatos lüktetésük, tömör képeik, a számos gondolitritmus, alliteráció és figura etymologica formai gazdagsága révén hét évszázados líránk legősibb, legtisztább forrásaihoz vezetik el a kicsinyeket, ugyanakkor ízig-vérig modern szemléletet sugároznak, a természettel küzdő és azzal mégis harmóniában élő ember munkájának szépségét. Ez a teljesség önmagában hordja nevelő értékét, nincs szüksége holmi kívülről belevitt didaxisra. Nem leereszkedés a gyermekek világába, hanem a velük való azonosulás költészete. Búvópatakszerű hatása ott van a legjelentősebb Csanádi-versekben is, nem csupán egy-egy kép — nyilván nem tudatos — jelentkezésében (amilyen pl. a „kergetőző négy testvér” motívumának egészen más hangulatot keltő felbukkanása az *Ördögszekérben*; 545.), hanem régiek és újnak, népköltőinek és műköltőinek abban a félreismerhetetlenül egyéni ötvözetében, ami különösen az 1955 táján írt műveinek sajátja.

Ennek a nagy versteremtő (és *nagy vers*-teremtő) periódusnak központi témája a költészetnek minden rosszal szembeszálló ereje. A „rég-tanult ének”-et fújva táncol ki „tündér lábakon”, „a kopasz nyomorúságból” Tatai Simon József, az elképesztő szegénységgel küszködő, nyolcvanöt esztendőös paraszt-énekes (*Valaki jár a kertembe*, 459.); a nyelvén dagadozó szavak, az igazság kimondásának kényszere ad bátorságot Bornemisza Péternek, hogy „félvén is hősen” támadjon a Gonoszra (*Bornemisza Péter*, 462.); s a száz éve halott Vörösmarty cigánya még a pokolbéli malom zokogása közben is az eljövendő ünnep reményét hirdeti (*Húzd rá, cigány!*, 468.). A csúcstot kétségtelenül a *Bornemisza Péter* jelenti, amely a nagy reformátor író szókincsébe, stílusába öltözve idézi föl a 20. század embere által megélt rémségeket. Az első három szakasz kijelentő mondatainak félelmes tárgyilagossága minden másnál hatásosabban készíti elő a befejező strófa kirobbanó erejű hitvallását. Finom eszközökkel tudja éreztetni a régi költészet

²³ *Négy testvér* c. kötetéről van szó (1956.).

hangulatát, anélkül, hogy túlzásba esne: a rímhívó szóhoz például minden esetben csak egyszer csatlakoztat ragrímet, az utolsó sorok már bravúros asszonáncok. Az *ördög* szót is csak egyszer ismétli meg változatlanul, utána már az *ördög-csorda* összetételt alkalmazza, mintegy fokozásként, végül pedig az *ördög-tisztartók* kifejezéssel teszi kézzelfoghatóbbá – és ezáltal még ijesztőbbé – a képet. Nincs ebben a versben egyetlen fölösleges szó sem, sőt: a kötőszók kerülésével, a régiesítések jól megválasztott módszereivel (pl. a névelők csaknem teljes kiküszöbölésével) még az ún. nyelvi redundanciákat is sikerül a minimálisra csökkentenie.

A költői igazság erején való töprengés, mint már az eddigiekből kiderül, nem csupán ars poeticák megfogalmazását jelenti, hanem egy vajúdó évszázad félelmeinek és reményeinek a kifejezését is. Csanádinak „koncentrikus körökként”²⁴ kitáguló lírája „az Atomkor”-ban, „eszmék, izotópok örvénylésében” keresi a maga helyét. Harmincöt évével az életben felútra érkezve, a hírnévnél fontosabbnak tartja a tisztességet, a helytállást, az egyéni élet összhangját a természet és a társadalom nagy törvényeivel:

„Nézhessen tisztán, meg ne piruljon
miattam utódom,
s melyből vétettem, nevemre a köznép
el ne komorodjon.

Erdei vadak, égi madarak –
érjetez oly készen:
szólít halálom: nyugodtnak találjon,
eldőlni ne késsem.”

(*Erdei vadak, égi madarak*, 464.)

Sötét tónusú, komor hangvételi az 1955-ös nagy ciklusnak szinte valamennyi darabja. Különösen áll ez a *Lagzi múltánra* (470.), amely egy tomboló vigalom képeivel idnül, de a patogó ritmusú sorokban mindinkább szaporodnak a baljós elő-

²⁴ PÉTER LÁSZLÓ: *Csanádi Imre ötven verse*. Kortárs 1970/9. 1497. ap.

jelek, „kezd a muzsikába egyre több disszonancia vegyülni”,²⁵ míg nem az egész ünnepség borzalomba fullad. A *Lagzi múltán* a „hangsúlyos”, magyar verselésnek a 19. századot megelőző nagyobb változatosságát tükrözi, s a szótagszámnak itt tapasztalható, mesterien szabad kezelése több más, ez idő tájt keletkezett műben is megfigyelhető (*Őszi madár*, 463., *Kelektótya április*, 472.).²⁶

Így érkezünk el 1956-hoz. „Árvízzel-földrengéssel, / kezdődött két intéssel”, s az „Elemek tombolása / jel volt az őszi nászra: / vak mámor, halálos nász, / lett vérjegyes, piros gyász” — írja Csanádi két évvel később, a jeremiádoknak és Ady *Krónikás énekének* döbbenetét sugárzó, *Az 56-os évre* c. versében (532.). E tragikus esztendő során lírájában „sehol a felelőtlen anarchia jelei meg nem találhatóak, sehol egy cinikus jelző, de mindenütt a népért égő aggodalom.”²⁷ Februárból keltezett *Töprengő töredéke* (477.), bár művészi alkotásként nem magasodik ki munkásságából, híven tükrözi felelősségteljes magatartását a személyi kultuszt leleplező XX. kongresszus idején:

„Mégis-mégis, ha tétován is,
szívünket azért fölemeljük:
szégyenünk meg ne tagadtassa
véruinkkel-táplált ábrándjainkat.”

Nemegyszer — és éppen ekkor — tesz hitet a szövetkezeti mozgalom mellett, hisz „Minden út [...] a Közösbe visz”

²⁵ VARGYAS LAJOS: *Magyar vers — magyar nyelv*. Bp, 1966. 135.

²⁶ Egyébként még az azonos szótagszámú sorok különféle variációs lehetőségeit tanulmányozó *Nyolcasok* (472.) ritmusát is szétfejtíti a legvégén egy „Sej” kiáltás, amelynek a becsempészése szinte észrevétlenné, sőt magától értetődővé teszi az utolsó sor átcsúsztatását a kilences szótagszámba: „Járom-járom, mindig járom, / pördül szoknyám, tizenhárom. / Sej, öregasszony nem vénasszony, / bocskora koppan, csisszen-csosszan!” Apróságnak tűnő, de magabiztos formaérzékről tanúskodó tény. (Ugyanennek a strófának a zenei hatására utal BATA IMRE: *Ívelő pályák*. Bp, 1964. 170–171.)

²⁷ ILLÉS LÁSZLÓ: *Józanság és szenvedély*. Bp, 1966. 477.

(486.). S a vérzivataros őszi hetekben írt sorai is a „hazátlan”-ná vált „emberi hit” helyét keresik, hol közvetlen szavakba öntve (*Vér*, 496.), hol az *Udvar, télen* kifejezéstechnikájára emlékeztető természeti képek formájában (*Szüret múltán*, 497.).

Szocialista meggyőződését nem kezdik ki 56 fordulatai, költői eszközeit tekintve azonban a következő év tavaszától változás következik be. A megrázkódtatások nyomán ugyanis egy időre megszakad a kor egyetemes problémáival viaskodó, roppant feszültségeket hordozó, ünnepélyesen komoly zengésű versek sora, s helyükbe a mindennapi élet kisebb-nagyobb mozzanatainak részletező bemutatása lép. Elsősorban ismét a falusi világé. A történelem megpróbáltatásai után, modern Anteusként, a szülőföldre tér vissza a költő, hogy új energiát merítsen ebből a találkozásból. A *Provinciális motívumok* (502.) tárgyilagos pillanatképeibe a társadalmi szatíra és a gyermekkorra emlékező líra elemeit vegyíti, az *Ünnep délutáni rapszódia* (513.) és a *Reggeli rapszódia* (517.) végső kicsengése pedig (sok más részlet után) az öregek sorsára irányítja a figyelmet, akiket — legalábbis egyelőre úgy tűnik — „nincs mód megmenteni” (523.). A látszólag jelentéktelen falusi tények egyébként is egy életforma-váltás különféle megnyilvánulásai, ez emeli őket a pusztá ábrázolás szintje fölé.

Jellemző módon a Budapestről szóló költemények is nagyon sokáig főként természetleíró jellegűek. Így volt ez már régebben is, az 1941-ből való *Gellérthegyi virágzás* (110.) vagy az 1954-es *Gerle a gesztenyefán* (418.) idején, s ezt a hagyományt követik pl. a *Nagyvárosi madarak* (569.) disztichonjai. Új tematika jelentkezik viszont a *Vásárcsarnok* (552.) érzékletes soraiban, valamint ezeknek az éveknek legsikerültebb „pesti” tárgyú darabjában, a *Himnusz a negyedik emeleten* c. versben (538.). Formája valóban a milánói Ambrus püspök vagy a hajnali kakasszót megéneklő Aurelius Prudentius himnuszait követi, s ebben az „archaikus keretben a bele egyáltalán nem illő másfajta »tartalom«, modern gúny, nagyvárosi fintor”

— állapítja meg Rónay György — groteszk hatást kelt, s ez a groteszk „igen erős oldala” Csanádinak.²⁸

Falu és város, „szekerek kárhozott nyikorgása” és a televízió „éteri muzsikája”- (531.), himnuszköltészet és profán mondanivaló, antik verslábak és mai környezet, apró megfigyelések és egy nép egész világának forradalmi átalakulása — tucatjával lehetne sorolni a magasabb szinten többnyire egységbe olvadó ellentéteket, amelyeknek a sorában 1958-tól fölbukkan egy fájdalmas, feloldhatatlan konfliktus is: az élet szeretete és az ifjúság tovatűnése között. Ujjongó hangú, pompás ritmusú versek ünneplik a tavaszi megújhodást (pl. a *Kikeleti kantáta*, 549.), máskor pedig, épp ellenkezőleg, úrrá lesz a rettegés a test különböző szerveinek lázongása, „fölnedülése” miatt (*Szorongás*, 543.). Szinte törvényszerű, hogy ekkor tör fel az ifjúkorban elszenvedett megaláztatások keserősége, amelyek óta eltelt ugyan két évtized (és milyen két évtized!), a sebek mégis elevenek maradtak: „Nem nyughat a sérült kamasz.” (*Komisz teleim elégiája*, 546.). A léleknek ebben az állapotában az önfeledt gyermekkori játékokra való visszaemlékezés is csak fokozza a jelen gyötrelmeit, s a vidám fogócska képe a pusztulás előli, kétségbeesett menekülés víziójává alakul:

„Kishalat fognánk, patakot rekesztünk,
ám a hídlábnál a Halál kivillan:
Játszhatunk, hékás; iramodj is, uccu!
én meg utánad!”

(*Gyerek-örömök elégiája*, 544.)

Nincs szükség arra, hogy mentegessük ezt, az *Ördögszekér* (545.) komoran zuhogó kétsorosaiban különös erővel jelentkező pesszimizmust. Az elmúlás gondolatával előbb-utóbb mindenkinek szembe kell néznie, s így a költő, legsajátosabban személyes fájdalmának a mélységeibe hatolva, újból egyetemes érvényű lírát teremt. Egyéni hangja (például a *Gyerek-örömök* szapphói strófáinak gyermek- és tájnyelvi szavakkal

²⁸ RÓNAY GYÖRGY: *Olvadás közben*. Bp. 1971. 445.

való gazdagítása) révén elkerüli a halálversek legnagyobb veszélyét, a közhelyszerűséget.

A pusztulás szorongó hangulatának a kifejeződése tehát önmagában még nem jelent művészi meghasonlást, sőt figyelemre méltó esztétikai értékek forrása lehet. Az a krízis — a jelentős versek megritkulása²⁹ —, amely 1960 táján jelentkezik Csanádi lírájában, korántsem magyarázható egyetlen tényezővel. A haláltudat mellett legalább ugyanolyan része van benne a magánélet válságának (*A kopár kínlódás strófáiból*, 575.), a nyomában járó egyedüllétnek, „csömörök”-nek (*Pusztacsillag*, 563.), mint az irodalmi életben való mellőzöttség érzésének. Ez utóbbival feltűnően sok vers foglalkozik (*Keserű-édes*, 581., *Variációk az Utókor címszóra*, 582., *Irodalmi dohógások*, 584., *Civilizátor*, 590., *Rigmus a kultúra szeméthalmán*, 591.), ami annak a jele, hogy csaknem tíz évvel a *Másodvirágzó* meghatott, bensőséges öröme után Csanádi úgy érzi, mégsem találta meg a helyét, a lekicsinylő „kismester” címkét aggatták rá (590.), s az új rendszerben is „persona non grata” maradt (601.).

1963-ban megjelent kötete ilyen körülmények között egy alkotói korszak zárókövének tekinthető. Vagy inkább erőgyűjtésnek az újabb nekirugaszkodáshoz? Mindenesetre ott van benne a válságból való kilábolás záloga, a társadalom jövőjébe és a saját hivatásába vetett hit, amelyet — sokat idézett szonettjében — tömören így fogalmaz meg:

„Nincsen pöröm a Szocializmussal.
Gondolom, egyszer az is megbecsül még.”
(593.)

²⁹ 1964-ből visszanezve B. NAGY LÁSZLÓ „apályjelenségek”-ről, ILLÉS LÁSZLÓ „a megfáradás és a céltalanság érzeté-”ről beszél. BENJÁMIN LÁSZLÓ szerint CSANÁDINAK ekkor írt verseiben „mintha erősebb volna a műves készség és gondosság a teremtő kedvénél és indulatnál”. (B. NAGY LÁSZLÓ: *A teremtés kezdetén*. Bp. 1966. 108. — ILLÉS LÁSZLÓ, i. m. 478–479. — BENJÁMIN LÁSZLÓ: *Csanádi Imréről*. Kortárs 1964/4. 646.)

„Ez a Kor” (1963—)

A *Hitvalló* fenti soraiból már egy új harmóniának az igénye csendül ki, s Csanádinak a hatvanas évek derekától ismét fölfelé ívelő lírájában sokféleképpen fejeződik ki ez az igény. Harmónia az egyén belső világa és az őt körülvevő társadalom, a magánélet és a művészet, a boldogságért való küzdelem és a maga objektív törvényeinek engedelmessé váló világegyetem között. A korábbi csúcspontnak, az 1955 táján írt nagy ciklusnak disszonanciára épülő verseivel szemben most a sorsát végre kezébe vevő ember magabiztos hangja szólal meg. Komorság helyett komolyság, a meghasonlás fájdalma helyett „a mi világunk” (629.) megjobbításán való töprengés. Ezért tágul ki ez a költészet a filozófia irányába, és ezért próbálja meg „írott kép”-ekben újrafogalmazni azokat a válasszokat, amelyeket az elmúlt korok művészei adtak az élet nagy kérdéseire.

„Csöndesen akkor magamból kinőttem,
időm elérkezvén, erdő fölé nőttem”

— hirdeti *Az erdőre kitett fiúnak* „obi-ugor énekek hangján” előadott története (618.). A gyöngye csontú, védtelen gyermekből szálfenyőt emelgető, a havas hegyekkel összenevető óriás lesz, s e fokozás ellentétképp az őt korábban gyötrő, elvakult, brutális vadászoknak az alakja mindinkább zsugorodik:

„Törpültek egyre bántalmazóim,
szűkölték-vinnyogtak kevély kínzóim.”

A vers ritmusa az egymáshoz hasonló (de sohasem teljesen azonos) nyelvtani szerkezetű sorok lüktetésén alapul, amelyek csodálatosan ki tudják fejezni a folyton ismétlődő, már-már végeérhetetlen kínokat, de az első pillanatra észrevétlennek tűnő, majd egyre hatalmasabb változásokat is, egészen addig a percig, amikor „nem is látszottak többé a vadászok”. Féja Géza szerint „az önmagán túlnövekedő, mindenk fölé emel-

kedő diadalmas emberről” szól ez a ballada.³⁰ Hozzátehetjük, hogy szinte jelképe a költő újra megtalált művészi erejének is.

A diadalmas embert megéneklő Csanádi nem válik valami-féle elvont humanizmus képviselőjévé: egyetemes gondjai gyakran nagyon konkrét eseményekkel hozhatók összefüggésbe. Eszméinek világa, ahogyan egyik, 1963-ban írt szonettjének címe is megjelöli: *Ez a Kor* (605.), s nem véletlen, hogy éppen az atomkísérletekre vonatkozó első nemzetközi egyezmény esztendejében állítja föl az alternatívát:

„Jövő táru, pusztán, embertelen —
vagy győzz, ha tudsz még, éber Értelem:”

A világűr meghódításának évtizedében irányul tekintete a „csordákban” örvénylő csillagok végtelenségére is. A *Csillagforgó* (624.) változatos ritmusú, rímtelen kétsorosaiban kibontakozó kozmikus látomás mellett a Vörösmarty *Szózatá*-ban megénekelte „Népek hazája, nagyvilág” csupán „silány galacsin”. Az egymást erősítő, máskor egymással ellentétben álló sorpárokból cinizmusra csábító, reménytelen kép alakulna ki, hisz főntről, / múlt, jelen, jövő, / bűn, tisztesség — egyre-megy.” Ekkor azonban a *Gondolatok a könyvtárban* „És mégis-mégis fáradozni kell” sorához hasonló fordulat következik be a vers menetében, hisz „Sebünk sajgása tüzesebb, / mint egy-egy napkitörés, / örömünk parányi mécse / sugárzóbb, mint az Andromeda-köd.” A világ: dialektikus egysége Paránynak és Végtelennek, Pillanatnak és Öröklétnek, égnek és földnek — annak a földnek, „ahol küzdünk erőnk szerint, / hogyha már így rendelteté.” „Erőnk szerint a legnemesbékért” — írta egykor Vörösmarty. A többszörös párhuzam arra utal, hogy a *Csillagforgó* szerkezeti koncepciója szorosan kapcsolódik filozófiai költészetünk múlt századi hagyományaihoz, bár zaklatottabb hangja meglehetősen távol áll annak retorikus pátozától.³¹

³⁰ FÉJA GÉZA, i. m. 360.

³¹ A *Csillagforgó*val kapcsolatban ld. még POMOGÁTS BÉLA cikkét: *Kritika* 1966/12. 61.

Az absztrakt humanizmus veszélyét már csak azért is elkerüli Csanádi, mert az emberiség jövőjének biztosítását a népek közösségi erejétől várja. Ismét kínálkozik az egybevetés a tíz évvel korábbi művek hangjával. A *Bornemisza Péter* a szenvedéstől meggyötört, az *Egy hajdani templomra* (619.) a „magára találó, térdet-fejet nem hajtó” népet mutatja be. Az 1955-ös vers prédikátorában még ott lappangott a félelem, most viszont „hatalmas szóval” hirdeti az ígét, s a szavára fölzengő zsolnár „gátakat sodor”. Érdekes különben, hogy csaknem ugyanakkor, amikor Illyés Gyulát és Veres Pétert is foglalkoztatja a kis népek történelmi sorsa, Csanádinál ugyancsak jelentkezik a téma: a természet erőivel, az acsargó tengerrel, a német bárókkal és a cári atamánokkal küzdő észtek ábrázolásában (650.). E költemény végső kicsengése bizakodó, hiszen a szorgalom, a józanság, valamint az „áradó énekek” kultúrájának megőrzése fönntartotta ezt a testvéri népet a viharos évszázadok során.

A hatvanas évek tehát jelentős tematikai gazdagodást hoznak Csanádi lírájában. Ezzel az extenzív növekedéssel egyidejűleg erősödik a költő bizalma a fennmaradásban, a jó győzelmében, s ezáltal a már említett új harmónia létrehozásában: nemcsak a nagyvilág dolgait illetőleg, hanem az egyes ember mikrokozmoszában is. A *novgorodi Szent György ikonra* (622.) ennek a belső harcnak megrendítő kifejezése. Úrrá lenni a személyiség struktúráját pusztító erőkön, az „örömmet otrombán elárnyékoló” és „ideget ostromló” Monstrumon — ehhez „nem elég egyetlen hősi mozdulat”, mint amilyen a „Pokolbeli Gyík” leszúrása volt. A lélek kiegyensúlyozottsága állandóan megújuló belső küzdelem eredménye — ki ne tudná ezt jobban az oly sok válságot megélt Csanádi Imrénél?³² A viaskodás pátosza azonban csak egyik oldala a műnek,

³² A reménytelenség érzése, a mellőzöttség tudata, önmaga helyének a meg nem találása később is kísértének költészetében (*Őszi fa-etűd*, 658., *Ötven körül*, 659., ill. az irodalmi szatírákban: *Játszadózó*, 636., *Glosszák, négy tételben*, 652.).

bár tömör képei és a régiesítés különféle nyelvi eszközei (a szokatlan szórend, a hosszú értelmezők, a névelő kerülése, az igenevek gyakorisága, a kötőszó és a vonatkozó névmás hátravetése) mind ezt hangsúlyozzák. Hatásának másik titka: utánozhatatlan iróniája. A Krisztustól már rég eltávolodott „eretnekek” patronusukká választják a glóriás szentet, de aztán nyomban a szemére vetik, hogy könnyű volt neki, hiszen csak egyetlen egyszer kellett győznie, akkor is az Isten fegyverével. Mégis, nagyon kevés fohászkodást írtak még, amelyik annyira megilletődött hangulatú lenne, mint ez a káromlás határait súroló, profán ima.

Elemzéseinkben elsősorban azokra a jelenségekre igyekezünk rámutatni, amelyek a hatvanas évek derekának újabb nagy versvonulatát megkülönböztetik a költő addigi termésétől. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez a teljesítmény nem valamilyen váratlan metamorfózis eredménye, hanem éppen ellenkezőleg, Csanádi ekkor már több mint negyedszázados alkotó művészetének a talaján jön létre, akár úgy, hogy folytatja és kiteljesíti az abban rejlő lehetőségeket, akár úgy, hogy egy tisztultabb légkörben új módon közelíti meg a korábban már érintett problémákat. Bölcselkedő hajlamának erősödése korántsem szakítja el a mindennapok valóságától, nem csábítja arra, hogy öncélúan „absztraháljon” (l. *Nyári epilógus*, 621.). Életkörülményeinek sok művét megihlető átformálódása a hatvanas-hetvenes években, így az új lakásba költözés vagy a több külföldi út, százezrek, sőt milliók közös élménye. A nagyvárosi lakótelepről írt művek, a *Rákos homokján* (687.), a *Hervadó liget* (695.) vagy a *Zuglói búbospacsirták* (721.) természetesen lépnek az 1963-tól lassan elmaradó „zámolyi” versek helyébe, de tovább él bennük amazoknak számos formai eleme: a hiteles, pontos leíráshoz kapcsolódó irónia, a természeti motívumok kiváltságos szerepe, az ősi magyar költészet gyakran fölsejlő ritmikája. Nagy szeretettel végzett irodalomtörténeti búvárkodásában is a realizmushoz való vonzódása fejeződik ki. Szinte programszerű, hogy az általa

összeállított újabb antológiák sorában³³ a legjelentősebbik *A magyar valóság versei* címet viseli.

Ugyancsak az életmű folytonosságát dokumentálják a *Verses állatvilág* „nagyobbacska gyerekeknek” szóló darabjai, amelyeknek többsége 1957–58 ból való, de a gyűjtemény a hetvenes években további művekkel gyarapodott, a régiék közül is új formát kapott nem egy. Érdekes módon ezekkel a versekkel tudott mindig a legkevesebbet kezdeni a kritika. A *Verses állatvilág* ugyanis — nagyon helyesen — tekintetbe veszi az életkori sajátosságokhoz való alkalmazkodás pedagógiai elvét, s ennek megfelelően igyekszik kielégíteni a 10–14 évesek mohó tudásszomját. A nyitó képek rögtön a lényegre térnek, tipikus környezetükben mutatják be az állatokat, akár csak a versekhez első inspirációt adó Brehm-kötetek illusztrációi, amelyekre elsőként figyel föl a lapozgató gyermek: „Erdő mélyén nagy posvány — / ide jár naponta, / itt hentereg, itt rőfög / renyhén a vad konda.” (762.) Természetszerűen nő ki ezekből a láttató képekből az állatok külső megjelenésének, életmódjának leírása. Az érdeklődés fenntartását szolgáló kisebb formai eszközök : az „Ám”, a „Sőt”, a „No” kezdetű mondatkapcsolások, a tanakodó kérdések („Szörnyeteg volna? / Á, nem: békés állat” — 789.) vagy a kis olvasók érzelmeire rezonáló közbevetések („No, csikaszkok, megjártatok” — 768.) hozzájárulnak a felnőtt mesélő és az őt figyelemmel hallgató gyermek jó kontaktusának megteremtéséhez. A befejezés technikája igen változatos: gyakran életörömben oldódik fel egy korábbi feszültség (*Cárok kincse*, 776., *Pingvintanya*, 840., stb.), máskor éles, kemény kép zárja le a verset (*Szabad horda*, 762., *Sárréti farkasúzók*, 766.), ismét máskor egy-egy tréfás csattanó (*Sziklák akrobatája*, 769., *Őspatás*, 810.). A sorozat szinte minden darabjának más az atmoszférája. Bizonyos, hogy

³³ *Jobbágyvilág és katonáskodás*. Irodalmi antológia (SZÜCS SÁNDOR: *Szól a duda, verbuválnak* c. könyvének függelékében). Bp. 1962. — *Hadak Útján. Verses magyar történelem*. Bp. 1966. — *A magyar valóság versei* (I. k.: 1475–1820., II. k.: 1820–1945.). Bp. 1966.

nemcsak az ismeretek átadásával, hanem hangulati gazdagságával is formálni tudja az ifjú versolvasó nemzedéket.

Csanádi költészetének legfrissebb hajtását az *Írott képek* ciklusa jelenti.³⁴ Ő maga így nyilatkozik róla:

„Izgat a különböző korok művészete, izgat a művek mögött föl-sejlő ember és társadalom, izgat, hogy miből mit és hogyan lehet versre váltani, hogyan lehet nyelvben és szellemben a múltat életre támasztani, anélkül, hogy kétséget hagynék afelől: ezeket a verseket *mai* ember kalapálja formákba, a *mi* életünk játszik össze az akármilyen őssivel [...]” (704.)

A képzőművészeti alkotásoknak az irodalomba való transzponálása, ez a sajátos „műfordítás” valóban izgató, nehéz, helyenként ellentmondásos folyamat. Példa rá a *Képes Krónika* miniatúráinak feldolgozása (855–868.). Történelmi jelenetekről lévén szó, a versekben akaratlanul is epikus tendencia rejtőzik, a miniatúrák aprólékos részleteinek bemutatása viszont állóképek sorozatára tördeli szét az eseményeket. A feszültséget a költő derűs iróniája oldja föl, kellemes (és előbb-utóbb minden bizonnyal népszerű) olvasmánnyá formálva a témát. Külön ki kell emelni pompás színeit, amelyek nem méltatlannak Meggyesi Miklós művészetéhez.

Az *Írott képek* lapjain egy-egy festmény ürügyén sokszor egész életsorsok bontakoznak ki, például a *Rákóczi*ban (885.), ahol Mátyóki művének leírásából váratlanul pattan ki a vers mondanivalója a fejedelem örök fiatalságáról, vagy a *Hóolvasásban* (895.), ahol Szinyei Merse Pál festői technikájának fejlődése szimbolizálja egy pályafutás szakaszait. A *Köpülő asszony* (894.) kietlen nyomorúságának rajzában az 1938-as ifjú poéta hangja éled föl. Csanádi hagyományos archaizáló kedve különösen a *Lovas vezér, arany korsón* (847.) balladás ismétléseiben, ráolvasó rigmusában, régi szavaiban, a *Mária és Erzsébet* (879.) csoportrímes strófáiban és az *Esze Tamás armálisa* (881.) kuruc versformájában nyilvánul meg.

³⁴ Méltatásával kapcsolatban ld. FEKETE SÁNDOR: *Válogatott magánügyeim*. Kritika 1974/4. 13–14.

A ciklus legbensőségesebb darabja a *Gyámkő-fejecske* (869.). Az ismeretlen kőfaragónak és az általa megörökített bájos leánykának finoman sejtetett kapcsolata Zsigmond uralkodásának, a 14. század végi Budának regényes korrajzába illeszkedik. A hexaméterek igen változatos hangulatokat tudnak érzékeltetni. A „soktornyú” város polgárainak serény munkáját erősen tagolt, igei stílusban fogalmazott sorok mutatják be:

„barmot vág; süt húst, kenyeret; szab-varr puha kelmét;
bőrt módol saruvá; üstöt ver; fúr-farag, ácsol [. . .]”

Mennyire más, meghitt légkört teremtenek azok a részletek, ahol a „sárosan is csupa báj” gyámkő-fejecske áll a középpontban, vagy azok a felkiáltások, amelyekben szinte ujjong a költő, hogy nekünk, magyaroknak, „minékünk is van kicsi donnánk!” Fölsajdul azonban a versben hazánk sok évszázados hányattatásának fájdalma is. A fejecskét

„földből, romhegy alól, kutatók vajták ki, de szinte
tíz körmükkel, ahogy — nyomorult ország! Magyarország! —
majd az egész múltat, guberálhatjuk, cserepenkint.”

Ennek a költeménynek, de a *Rákóczinak*, a *Köpiülő asszony*-nak és még sok másinak a példája arra utal, hogy az *Írott képek* nem öncélú esztétikai mutatvány, Csanádi itt is, mint mindig, közösségben, nemzetben, népben gondolkodik. S régi témája, az igazság melletti bátor, ha kell: az életveszélyt is vállaló tanúságtétel, amelyet az ötvenes években a *Bornemisza Péterben*, tíz évvel később *Egy hajdani templomra* című versében fogalmazott meg, most is visszatér, a *Dániel* (845.) fenséges soraiban. Bibliai stílusa, akárcsak Babits *Jónásáé*, modern felhangokkal keveredik, emelkedő (jambikus — anapestikus) ritmusa összhangban áll a reménység diadalába vetett hittel:

„Mert kellett, kell a reménység,
kell példa verembe-vetettnek:
igazak hogy fényleni méltók,
hogy jaj valamennyi csalárdnak.”

✱

Önmagához és az igazság szolgálatához mindvégig hű, egységes életmű ez a költészet. És az utóbbi időben mintha-mintha oldódni kezdenének régi, évtizedes görcsök is: ezt mutatja a *Quo vadis?* (875.) huncut vidámsága, pompás, kacagtató humora.

Csanádi Imre kálvinista környezetben nőtt fel, nyilván már gyermekkorában sem hitt a purgatóriumban. Élete mégis úgy alakult, hogy sokszorosan meg kellett szenvednie annak gyötrelmeit.

Vajon tartósan földerül-e arcán a régóta megérdemelt mosoly?

BIBLIOGRÁFIAI JEGYZET

¹ CSANÁDI IMRE verseskötetei:

Esztendőök terhével. Versek 1936–1953. 1953.

Erdei vadak, égi madarak. 1956.

Négy testvér. 1956. (Gyermekversek)

Kis verses állatvilág. 1958. (10–14 éveseknek)

Ördögök szekerén. 1963.

Csillagforgó. 1966.

Ötven vers. BENJÁMIN LÁSZLÓ bevezetésével. 1970.

Összeíjtott versek, 1936–1974. 1975.

² A CSANÁDIRA vonatkozó irodalom: A költő publikációinak, továbbá a róla szóló írásoknak jegyzéke a Szabó Ervin Könyvtár bibliográfiai sorozatának önálló köteteként jelent meg, ZIMÁNÉ LENGYEL VERA összeállításában (1974).

A legfontosabb cikkekre és néhány, 1974 óta írt kritikára a dolgozat jegyzetanyagában hivatkozom. Ld. még a *Kortárs* 1975/1. számában FARKAS GÁBOR és SZAKOLCZAY LAJOS írásait Zámolyról, valamint CSANÁDI visszaemlékezését, *Vázlat a szülőföldről* címen, ugyanott.